

Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar

Godsstråket genom Bergslagen

Kulturmiljöanalys till miljökonsekvensbeskrivning för järnvägsutredning,
sträckan Hallsberg–Degerön

Örebro län (Närke) och Östergötlands län (Östergötland)

Annika Helander och Olof Pettersson

med bidrag av Estrid Esbjörnson och Per Vikstrand

BANVERKET

Riksantikvarieämbetet

Avdelningen för arkeologiska undersökningar

UV Bergslagen

Box 1406

701 14 ÖREBRO

Tel. 019-17 40 50

Fax 019-17 40 51

www.raa.se/uv

uvbergslagen@raa.se

Riksantikvarieämbetet, diarienummer 421-1878-2005

Digitalt dokumentationsmaterial förvaras hos Riksantikvarieämbetet, UV Bergslagen

© 2006 Riksantikvarieämbetet UV, Banverket och Sweco

Kart- och ritmaterial Andreas Fogelberg, Karlis Graufelds och Ulrika Lindgren

Layout Soili Franzén

Tryck Kaltes Grafiska AB, Sundsvall 2006

Innehåll

Sammanfattning 4

Inledning 5

Metod och upplägg 7

Värderingsgrunder för kulturmiljön 8

Förslag till åtgärder 9

Områdets karaktär 10

Riksintressen 10

Delområdenas karaktär och värde 11

Hallsberg 11

Långängen och Falla 13

Östansjö 14

Slätt- och skogsområdet närmast söder om Hallsberg 15

Skogsområdet söder om Östansjö och väster om

Bergslagsdiagonalen 17

Skogsområdet söder om Hallsberg och öster om

Bergslagsdiagonalen 19

Tisarbaden 20

Å-området 21

Åsbro–Estabo 22

Lerbäcksområdet 26

Rönneshyttaområdet 29

Området mellan Rönneshytta och Skiren 30

Mariedammsområdet 32

Området mellan Mariedamm och Jakobshyttan 36

Jakobshyttan 37

Området mellan Jakobshyttan och Godegård 38

Godegård 40

Godegårds kyrkomiljö 42

Området mellan Godegårds kyrkomiljö och Änga 45

Änga 45

Degerönområdet 45

Naturförutsättningar och landskapstyper 47

Historisk prägel 49

Bygdens näringar 49

Agrara regioner och bebyggelsestruktur 49

Bergsbruket 50

Förhistorisk tid 50

Kommunikationer 51

Järnvägsmiljön 51

Vägmiljön 51

Vad ortnamnen berättar 53

Hallsbergs socken 53

Lerbäcks socken 53

Godegårds socken 54

Sammanfattning 55

Miljömål 56

Nationella miljömål 56

Regionala miljömål 57

Referenser 59

Underkonsulter 61

Övrigt 61

Muntliga uppgifter 62

Kartor 63

Bilagor 75

1. Fornminnesregistret – FMIS – Örebro län 75

2. Fornminnesregistret – FMIS – Östergötlands län 82

3. Kulturlämningar enligt arkeologisk utredning för Naturgas Mellansverige Etapp V – Örebro och Östergötlands län 83

4. Kulturlämningar övrigt – Material från Fornminnesregistret som inte redovisas i FMIS samt material från övriga studerade inventeringar 84

5. Kulturlämningar enligt Skog & Historia – Örebro län 86

Sammanfattning

Analysen redogör för den kulturhistoriska utvecklingen i ett landskap som sträcker sig från Närkeslätten, genom Tylöskog och ner till Godegårdsslätten i Östergötland. Utmed sträckan framträder epoker och teman som satt sin prägel på landskapet. Dessa formar tillsammans delområden med olika kulturhistorisk karaktär.

Den epok som satt en tydlig prägel på stora delar av Tylöskog är *bergsbruket* med sina rötter i medeltid. Här talar vi i första hand om tillverkning och bearbetning av järn. Tusentals kolbottnar visar på milkolningens stora betydelse för att bland annat förse masugnarna med bränsle. Skogen fick förutom träkol även bestå med virke. Från otaliga gruvhål hämtades malm. Bergshantering har varit en dominerande utkomst under långa tider i skogstrakterna.

Det agrarhistoriska landskapet framträder inte bara inom de bördigare slättområdena vid Hallsberg och kring Godegård utan finns även i skogsterrängen, exempelvis norr och söder om Mariedamm. Tidsmässigt sträcker det sig in förhistorisk tid, i första hand järnålder. Till många övergivna brukningsenheter finns också rester av bebyggelse och tidsmässigt hör de vanligen till 1800- och 1900-talen, men historiskt

kartmaterial indikerar också att en del platser varit bebyggda redan under 1600- och 1700-talen.

Kolonisationen av området kan spåras till såväl den förhistoriska perioden som medeltid och efterreformatorisk tid. Bebyggelse och mark som brukas finns än idag på platser med medeltida belägg. Namnen på byar och gårdar avspeglar delvis dess ålder och etablering. Namnskicket har en medeltida prägel och visar på en jordbruksekonomi med inslag av bergsbruk.

Kommunikation är ett annat tema som i hög grad berörs. Den järnväg som byggdes under 1870-talet innebar stora förändringar för trakten och många nya orter – stationssamhällen – växte upp. Järnvägen gjorde att det nu gick snabbare att färdas. De landsvägar som tidigare funnits slingrade sig fram och än idag finns vägavsnitt med ålderdomlig prägel.

Vid tidigare kulturhistoriska inventeringar inom området har ett flertal kulturmiljöer lyfts fram i olika perspektiv: kommunala, regionala och nationella. Landskapets kulturmiljöprofil har nu förstärkts genom att ytterligare miljöer utkristalliserats i föreliggande arbete.

Inledning

Inför järnvägsutredning av Godsstråket genom Bergslagen, sträckan Hallsberg–Degerön, har Riksantikvarieämbetet UV gjort en kulturmiljöanalys. Beställare är SWECO VBB vilka i sin tur arbetar på uppdrag av Banverket Östra Banregionen.

Studerat område är ungefär 45 kilometer långt och 0,7–9 kilometer brett, motsvarande drygt 74 kvadratkilometer. I Örebro län berörs Askersunds, Hallsbergs samt Kumla kommuner och i Östergötlands län Motala kommun. Inom detta område fokuserar miljökonsekvensbeskrivningen på sju korridorer (utredningsalternativ) samt befintlig järnväg. För avsnittet mellan Hallsberg och till strax söder om Åsbro finns fyra alternativ, UA1–4. Från Åsbro och söderut är det två korridorer, UA5 och UA5-öst, vilka kompletteras med ett alternativ vid Jakobshyttan, UA6. Nollalternativet utgörs av befintlig järnväg. De olika utredningsalternativen redovisas i miljökonsekvensbeskrivningen och i föreliggande arbete presenteras de enbart på karta (se sidorna 63–74).

Kulturmiljöanalysen fokuserar på en övergripande beskrivning av landskapet utifrån en geografisk uppdelning av terrängen, vanligen i större delområden som värderas och redovisas. Till detta fogas också beskrivningar och värderingar av de miljöer som lyfts fram i miljökonsekvensbeskrivningen. Konsekvensbeskrivningar har däremot enbart upprättats för utredningsalternativen och dessa presenteras i miljökonsekvensbeskrivningen. Landskapet beskrivs från Hallsberg och söderut. Merparten av Hallsbergs tätort ligger inom markerat parti men har undantagits från analys fränsett några spårnära avsnitt.

Kulturmiljöanalysen ska:

- Identifiera nyckelfrågorna för kulturmiljön.
- Identifiera och beskriva kulturmiljövärdena.
- Lyfta fram och tydliggöra värdefulla miljöer.
- Visa landskapets historiska samband.
- För miljökonsekvensbeskrivningen möjliggöra en samlad konsekvensbedömning av kulturmiljön.

Tillämpad tidsindelning

Historisk tid

Efterreformatorisk tid cirka 1500 e.Kr. –

Medeltid 1050 – cirka 1500 e.Kr.

Förhistorisk tid

Yngre järnålder 550 – 1050 e.Kr.

Äldre järnålder 500 f.Kr. – 550 e.Kr.

Yngre bronsålder 1000 – 500 f.Kr.

Äldre bronsålder 1700 – 1000 f.Kr.

Yngre stenålder, bondestenålder 4000 – 1700 f.Kr.

Äldre stenålder, jägarstenålder – 4000 f.Kr.

Analysområdet markerat på Lantmäteriets Översiktskarta blad 15 Norrköping. Skala 1:250 000.

Metod och upplägg

Kulturmiljöanalysen baseras på de idéer som framförs av Nordisk Ministerråd i skriften "Kulturmiljøet i miljøkonsekvensvurderinger", publicerad år 2001. En annan utgångspunkt har varit "Mål och mått för natur- och kulturvärden" (Vägverket publikation 2001:50).

Arbetet har genomförts i två huvudfaser, kulturmiljöanalys och miljökonsekvensbeskrivning. Inledningsvis sammanställdes material digitalt (tabeller och kartor) och det överlämnades till SWECO VBB i slutet av juni år 2005. Huvudkälla har varit Riksantikvarieämbetets fornminnesregister. Detta har sedan kompletterats med material från Länsstyrelserna i Örebro och Östergötlands län, inklusive de riksintressanta kulturmiljöerna. Material från Skogsvårdsstyrelsens inventeringar genom Skog & Historia finns endast för avsnittet i Örebro län och det har inarbetats. Information har också hämtats från tidigare arkeologiska utredningar och undersökningar i området, exempelvis för aktuell järnväg (Lindeblad & Stålbom 1997, Pettersson 1996 och 1997 samt Ulfhielm 1995). Ett urval av relevant litteratur har genomförts översiktligt.

Till detta har fogats utpekade regionala och kommunala kulturmiljöer. De regionala kulturmiljöerna i Östergötlands län behandlas i kulturminnesprogrammet som presenteras i "Natur Kultur – miljöer i Östergötland" (1986). För de kommunala miljöerna är det endast Hallsbergs kommun som har dagsaktuella program, "Värdefulla kulturmiljöer i Hallsbergs kommun" (2004) samt "Värdefulla bebyggelsemiljöer i Hallsbergs tätort" (2005). Motala kommun har ställt opublicerat material till förfogande från sin översiktsplan. Kumla kommun berörs relativt marginellt och har lämnat muntliga synpunkter utifrån sitt "Bevarandeprogram för Kumla kommun", reviderat år 1996. Askersunds kommun har avstått från att

lämna synpunkter och där har vi använt "Kulturrehistorisk byggnadsinventering..." för landsbygdsdelen från år 1985.

Då omfattande arkeologiska arkivstudier tidigare genomförts för stora delar av området har detta moment nu utgått med undantag för någon enstaka komplettering. Exempel på arkiv som tidigare genomförts är Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) vid Riksantikvarieämbetet, Historiska museets översiktsdatabas och dess föregångare samt arkiven vid läns museerna i Örebro och Östergötlands län.

För en snabb analys av gårdagens landskap har vi använt historiskt kartmaterial, dels häradskartor, huvudsakligen från 1800-talets andra hälft, dels så kallade historiska kartöverlägg baserade på äldre lantmäteriakter. Detta material har digitaliserats och rektifierats mot moderna kartor. De historiska kartöverläggen är producerade i samband med tidigare arkeologiska utredningar. De kartarkiv som då genomförts är Lantmäterimyndighetens arkiv i Örebro län, Lantmäteriets forskningsarkiv i Gävle (LMV) samt Lantmäteriet i Linköping.

Ortnamnsmiljön har analyserats översiktligt genom Språk- och Folkminnesinstitutet i Uppsala. Örebro läns museum har svarat för materialet avseende bebyggelsemiljön och för östgötadeln i samråd med Östergötlands läns museum. Från lokalbefolkning har muntlig information inhämtats. Översiktliga fältstudier har genomförts under arbetet med kulturmiljöanalysen, medan utformningen av miljökonsekvensbeskrivningen krävt mer detaljerade fältstudier. Alla fältstudier för både bebyggelse och kulturlämningar är utförda som besiktningar, vilka inte ersätter regelrätta inventeringar. Nya inventeringar kommer i vissa delar att förändra bilden av kulturlandskapet. För befintliga inventeringar gäller att flertalet är av äldre datum.

Värderingsgrunder för kulturmiljön

Kulturmiljön speglar ett områdes historia och belyser människans verksamhet från nutid till förfluten tid. Ansvar för att skydda och vårda kulturmiljön delas av alla. Kulturmiljöns komponenter täcker ett brett spektrum som inte bara representeras av fysiska objekt utan även av ortnamn och traditioner, såväl sammansatta miljöer som enskilda platser. Det karakteristiska och värdefulla får en identitet utifrån sina egna värden men också som en del av helheten. De värdegrundande parametrar vi utgått från är bruks-, kunskaps- och upplevelsevärde.

Bruksvärde. Vad kan kulturmiljön användas till idag och hur kan den utvecklas i framtiden? Merparten av våra kulturmiljöer, såsom hus, vägar och kyrkor, är på ett eller annat sätt i vardagligt bruk. Platser med höga kulturmiljövärden drar till sig turister, vilket medför att besöksnäringen kan generera utkomst för människor i bygden.

Kunskapsvärde. Vad kan en kulturmiljö berätta om dåtiden? Kulturmiljön är en oersättlig källa till historisk kunskap. Att bevara och utveckla kulturhistoriska samband eller miljöer är av betydelse för ett områdes historia. Här måste även aspekten på framtida generationer läggas in.

Upplevelsevärde. Vad är det som lyfter fram kulturmiljön så att den uppmärksammas i dagens landskap? I upplevelsen av en miljö spelar samband och sammanhang samt kontinuitet en stor roll. Upplevelsevärdet kan exempelvis vara visuellt, symboliskt eller identitetsskapande.

Bedömningsskalan är relativ och har som syfte att jämföra miljöerna med varandra. Kulturmiljöernas värde har, utöver de allestädes närvarande spåren efter mänsklig aktivitet, delats in i tre nivåer: **mycket högt värde för kulturmiljön (röd skraffering på karta)**, **högt värde för kulturmiljön (gul skraffering på karta)** och **värde för kulturmiljön (grön skraffering på karta)**. Bedömningarna grundas på en skala som arbetats fram utifrån de värdegrundande parametrarna.

Inom studerat område finns det också ett stort antal kulturlämningar utanför de redovisade miljöerna. Kulturlämningar omfattar såväl fasta fornlämningar som andra lämningar eller platser med anknytning till kulturmiljön. Genom att använda kulturlämning som benämning kan kulturmiljöerna med sina sammansättningar syntetiseras och förklaras på ett mer övergripande sätt. Kulturmiljöerna är schematiskt markerade (skrafferade) för att betona att det inte rör sig om exakta avgränsningar. En kulturmiljö är många gånger svår att avgränsa eftersom den har lyfts upp från en omgivning där den har och haft möjlighet att utvecklas. Beroende på perspektivet; lokalt, regionalt eller nationellt, kan utbredningen skifta mellan tidigare utpekade miljöer.

Vi har valt att inte lyfta fram kolbottnarna som enskilda kulturmiljöer, däremot kan de tillsammans med andra komponenter skapa en sammansatt kulturmiljö. Milkolningen i sig utgör en av grundförutsättningarna inom bergshantering och visar därmed på kolbottnarnas värde insatta i ett större system som belyser sambanden. Själva kolbottnarna, här avses resmilor, är att se som en massföreteelse, men i den aspekten också en egen kulturmiljö länkad till skogsbruket inom bergshantering.

Det dolda kulturlandskapet är ytterligare en faktor att räkna med och det väljer vi här vanligen att mer generellt lyfta fram istället för att i den fortsatta texten betona det för respektive delområde och kulturmiljö. Det rör sig om kulturlämningar som för oss idag är okända, de kan exempelvis ligga dolda under mark eller har inte noterats i samband med tidigare inventeringar. En vanlig kategori är rester av förhistoriska bosättningar och de återfinns ofta i anslutning till sjöar, vattendrag samt på lättdränerade jordar, det vill säga inom dåtida prioriterade lägen. Det gäller att utgå från gårdagens landskap och inte bara titta på dagens terräng. De dolda kulturlämningarna står ofta att finna i anslutning till platser med ännu "synliga" spår eller andra indikationer därav.

Fornlämningar, kyrkor och byggnadsminnen är skyddade enligt Lag (1988:950) om kulturminnen med mera medan kulturmiljöer, kulturresevat och riksintressen är skyddade enligt Miljöbalken.

Förslag till åtgärder

Oavsett vilka utredningsalternativ som kombineras ger det en stor påverkan på landskapet. Därför är det viktigt att anpassa en ny- och utbyggnad av järnvägen samt tillhörande nya anläggningar så att de i största möjliga utsträckning smälter in i de kulturhistoriskt känsliga miljöerna. Särskilt viktigt är det att i anslutning till de bebyggda avsnitten filtrera bort nya störande inslag, exempelvis buller från järnvägen och visuella barriärer.

Förvandlingen av landskapet är en naturlig process och med de tekniska möjligheter vi har idag kan förändringen ske snabbt och med omvälvande resultat. Dagens kulturlandskap uppvisar stora tidsdjup med miljöer som kan härledas ända till stenåldern. De som bor och vistas utmed järnvägssträckningen bör även fortsättningsvis kunna känna en identitet mellan det nya och det gamla.

För ett mer detaljerat ställningstagande till hur kulturmiljön påverkas av de olika utredningsalternativen föreslås särskild arkeologisk utredning enligt Lag (1988:950) om kulturminnen med mera samt en mer detaljerad bebyggelseinventering än vad som hittills utförts. Genom den arkeologiska utredningen kommer man bland annat åt den del av landskapet som ligger dold under mark, exempelvis rester av bosättningar från förhistorisk tid. För bebyggelsen behövs ett större kunskapsunderlag om dess kulturhistoriska sammanhang för att bättre kunna hantera den gentemot det framtida landskapet. Dessa arbeten

kan med fördel koncentreras till det eller de utredningsalternativ man väljer att studera vidare. Delar av utredningsalternativen har tidigare och i varierande omfattning varit föremål för arkeologiska utredningar. För de senare partierna kan det bli aktuellt med kompletteringar.

De fornlämningar som kan beröras av planerat järnvägsbygge föreslås enligt Lag (1988:950) om kulturminnen med mera bli föremål för arkeologisk förundersökning och vid behov särskild arkeologisk undersökning. För övriga berörda kulturlämningar kan det vara aktuellt med andra typer av dokumentation.

Av stor betydelse är att den nya kunskap om områdetets historia som framkommer görs tillgänglig för allmänheten. De primära mottagarna är inte bara de som bor och verkar utmed sträckan utan även de som färdas på densamma.

De åtgärder som sätts in för att skydda kulturmiljön bör främst vara bevarande, i andra hand anpassande och därefter kompenserande om ingrepp i miljöerna inte kan undvikas. Anpassning kan vara att en skogsskärm behålls, att spåret får följa naturliga formationer eller att en planskild korsning utformas med hänsyn till kulturmiljön. Kompensation kan vara dokumentation men också återskapande åtgärder, exempelvis att ersätta träd i en allé. För flera objekt kan en kombination av åtgärder vara en lösning.

Områdets karaktär

Analysen redogör för den kulturhistoriska utvecklingen i ett landskap som sträcker sig från Närkeslätten, genom Tylöskog och ner till Godegårdsslätten i Östergötland. Utmed sträckan framträder epoker och teman som satt sin prägel på landskapet. Dessa formar tillsammans delområden med olika kulturhistorisk karaktär, vilka presenteras under kapitlet "Delområdenas karaktär och värde".

Den epok som satt en tydlig prägel på stora delar av Tylöskog är *bergsbruket* med sina rötter i medeltid. Här talar vi i första hand om tillverkning och bearbetning av järn, längre fram har andra metaller intagit en central position. Tusentals kolbottnar visar på milkolningens stora betydelse för att bland annat förse masugnarna med bränsle. Skogen fick förutom träkol även bestå med virke. Från otaliga gruvhåll hämtades malm. Bergshantering har varit en dominerande utkomst under långa tider i skogstrakterna.

Det agrarhistoriska landskapet framträder inte bara inom de bördigare slättområdena vid Hallsberg och kring Godegård utan finns även i skogsterängen, exempelvis norr och söder om Mariedamm. Tidsmässigt sträcker det sig in förhistorisk tid, i första hand järnålder. Igenväxta åkrar, stenröjda ytor och röjningsrösen visar att terrängen periodvis tidigare varit mer öppen än idag. Till många övergivna brukningsenheter finns också rester av bebyggelse och tidsmässigt hör de vanligen till 1800- och 1900-talen, men historiskt kartmaterial indikerar också att

en del platser varit bebyggda redan under 1600- och 1700-talen.

Kolonisationen av området kan spåras till såväl den förhistoriska perioden som medeltid och efterreformatorisk tid. Bebyggelse och mark som brukas finns än idag på platser med medeltida belägg. Namnen på byar och gårdar avspeglar delvis dess ålder och etablering. Namnskicket har en medeltida prägel och visar på en jordbruksekonomi med inslag av bergsbruk.

Kommunikation är ett annat tema som i hög grad berörs. Den järnväg som byggdes under 1870-talet innebar stora förändringar för trakten och många nya orter – stationssamhällen – växte upp. Järnvägen gjorde att det nu gick snabbare att färdas. De landsvägar som tidigare funnits slingrade sig fram och än idag finns vägavsnitt med ålderdomlig prägel.

En översiktlig beskrivning av landskapet och dess historiska prägel, kommunikationer och ortnamn finns i slutet av dokumentet.

Riksintressen

Vena gruvfält (KT49) i Närke samt **Godegård (KE12)** i Östergötland är två riksintressanta kulturmiljöer som marginellt ligger inom studerat område, dock utan att direkt beröras av det planerade järnvägsprojektet. I Närke passerar på behörigt avstånd ytterligare två riksintressen, **Lerbäck (KT8)** och **Skyllberg (KT7)**. Samtliga beskrivs närmare under respektive delområde.

Röjningsrösen (Fossil åker)

Röjningsrösen är en för många skogstrakter typisk lämning och de ligger såväl ensamma som i mindre grupper eller områden som kan täcka många hektar. Rösena har delvis gemensamma komponenter med förhistoriska gravar, såväl utseendemässigt som ibland även det topografiska läget. Utmed aktuell sträcka är de betydligt mer framträdande i Närke än i Östergötland där också fossil åker ytmässigt har mindre omfattning.

Det är vanligen svårt att fastställa åldern på röjningsrösen. Den första fasen i stenröjningsprocessen är normalt samtida med att människan mer intensivt började utnyttja ett område för bosättning, jordbruk eller boskapsskötsel. I många fall innebär det förhistorisk tid och röjningen kan därefter ha bedrivits kontinuerligt. Ett område med röjningsrösen innehåller ofta flera nyttjandefaser och då många gånger med betydande tidsdifferens faserna emellan. Rösen som har anknytning till "sentida" torpkolonisation och ännu brukade marker är vanligen lättare att skilja ut från de äldre. Röjningsstenen uppträder även i andra formationer och då exempelvis stenmurar.

Delområdenas karaktär och värde

Indelningen baseras på en geografisk uppdelning av landskapet i områden. Vi redovisar det sammanlagda kulturhistoriska värdet, med eventuella kommentarer, utifrån samma skala som använts för miljökonsekvensbeskrivningen, se "Värderingsgrunder för kulturmiljön". Under rubriken "Bebyggelse och markanvändning" presenteras bland annat ett urval av den stående bebyggelsen. Kulturhistoriskt värdefulla byggnader/miljöer enligt kommunala och regionala inventeringar/program finns i listform. För beskrivning av läge och typ för enskilda komponenter under "Kulturlämningar" hänvisas till bilagda kartor (sidorna 63–74) samt tabeller (bilagorna 1–5).

Avslutningsvis presenteras vilket/vilka utredningsalternativ som varje delområde berör samt de kulturmiljöer vi valt att lyfta fram i miljökonsekvensbeskrivningen samt deras värde.

Hallsberg

Området omfattar en stor del av Hallsbergs tätort och västerut sträckan längs med Tälleleden samt tidigare Europaväg 3 (20) fram till Bergslagsdiagonalen (Riksväg 50). Terrängen väster om tätorten består omväxlande av jordbruksmark och skogbeväxt terräng, delvis kraftigt kuperad.

Kulturhistoriskt värde. Området har *värde för kulturmiljön*, dock *högt värde* för vissa enskilda objekt/miljöer.

Sammanfattning. Kulturmiljön präglas för bebyggelsens del av enskilda objekt i tätorten samt Sankt Olofs kapell vid Hult. Kulturlämningarna ligger generellt glest, men med några koncentrationer som förs ned i förhistorisk tid, järnålder. Objekten är kopplade till dels ett jordbrukslandskap, främst från historisk tid, dels ett förhistoriskt landskap med bosättningar och järnproduktion.

Bebyggelse och markanvändning

Det ingick inte i uppdraget att värdera bebyggelsen i Hallsbergs tätort även om stora delar av samhället ligger inom studerat område. Några ord måste trots det nämnas om bebyggelsen i tätorten. Samhället har sin

bakgrund i den järnvägsstation vid Västra stambanan som togs i bruk år 1862. Hallsberg är ett av många stationssamhällen som växte upp vid denna tid. Det finns flera kulturhistoriskt värdefulla byggnader, vilka är redovisade i "Värdefulla bebyggelsemiljöer i Hallsbergs tätort". Många av dem har anknytning till järnvägsverksamheten, men det finns även andra byggnader. Två av dryga 40-talet byggnadsminnen i Örebro län finns här, dels Hallsbergs järnvägsstation (byggår 1887) med restaurang (byggår 1864), dels Bergööska huset (byggår 1889). Övriga järnvägsanknutna kulturhistoriskt värdefulla byggnader är till exempel lokstallar, överliggningshus, godsmagasin och spannmålslagerhus.

Till den bebyggda miljön kan även spårområdet föras med sina omfattande rangerbangårdar och terminalområden. Merparten av spåren är elektrifierade och där ledningar samt stolpar stjälar en stor del av den visuella bilden. Landskapet har här i stora delar helt omformats och anpassats för nya uppgifter. För att underlätta biltransporter till terminalerna har en ny väg, Tälleleden, byggts väster om tätorten. Det senaste tillskottet är Hallsbergsterminalen som innebär att en större höjd nästan helt schaktats bort.

Lilla Älberg är en bebodd gård och består av en vitmålad panelad manbyggnad i två våningar från 1800-talet, ett timrat mindre äldre bostadshus samt två ekonomibyggnader från slutet av 1800-talet respektive mitten av 1900-talet. Fram till bebyggelsen leder söderifrån en mäktig dubbelsidig allé. På gården bedrivs ett begränsat lantbruk.

På andra sidan järnvägen, sett från Lilla Älberg, ligger en omformarstation. Den byggdes år 1907 för Hallsbergs elektricitetsverk och försåg bland annat järnväg och station med elström. Det är en intressant jugendbyggnad uppbyggd av tydliga och enkla byggnadsvolymer i rött tegel med enkla dekorationer. Interiörens stora hall är klädd med kakel och är imponerande i sin form och storlek. Byggnaden har ett regionalt kulturhistoriskt värde eftersom den hör samman med järnvägens utveckling i Hallberg.

Sankt Olofs kapell ligger öster om Hult och direkt norr om landsvägen (tidigare sträckning av dåvarande Europaväg 3) mellan Hallsberg och Östansjö. Det

Sankt Olofs kapell är uppfört år 1935 och utformat som en tidigmedeltida träkyrka. Foto: Estrid Esbjörnson.

är uppfört år 1935 och utformat som en tidigmedeltida träkyrka. Det lyder under Lag (1988:950) om kulturminnen med mera.

Hult är ett exempel på en gård vars karaktär förändrats och den fungerar sedan år 1987 med livlig verksamhet som församlingsgård för Kumla kyrkliga samfällighet. Gården testamenterades i början av 1980-talet till Hardemo församling. Boningshuset från år 1939 är tillbyggt för sitt nuvarande ändamål. Här finns också ladugård samt andra uthus och ett bostadshus från 1800-talets senare del. Området har även betydelse för rekreation och friluftsliv.

För övrigt kan nämnas jordbruksfastigheter, nu huvudsakligen med nya funktioner. Norr om den tidigare Europaväg 3 finns bland annat en gårdsmiljö med flera tätt liggande byggnader: boningshus från slutet av 1800-talet med tillbyggnader, mindre flygelbyggnad från slutet av 1800-talet–början av 1900-talet samt tre olika ekonomibyggnader av olika ålder och utseende.

Bebyggelsen vid Tälle och Tälle grindar är blandad. På den ås som här sträcker sig i nord-sydlig riktning är uppfört byggnader från sekelskiftet till våra dagar, främst bostadshus och villor. Området är delat av Västra stambanan.

Kulturlämningar

Sett till hela området är det sparsamt med kulturlämningar, men två områden utkristalliserar sig, Stora Älberg samt Hult, Getabrotorp och Tälle. Båda ligger väster om tätorten och är uppmärksammade i sam-

band med tidigare arkeologiska utredningar, vilket visar att området har en hög potential för det ”dolda kulturlandskapet”.

Stora Älberg representerar en kulturmiljö i det öppna landskap som kan följas från dagens gård, via den tidigare byn och in i förhistorisk tid, äldre järnålder. Järnproduktion genom blästbruk är en näring som belagts för platsen. En del av området har nu tagits i anspråk för Hallsbergsterminalen.

Hult, Getabrotorp och Tälle är ett stort område med rester av ett äldre jordbrukslandskap, ännu brukad mark, bebyggelse samt spår av tidigare bebyggelse. Vid Tälle finns anläggningar kvar efter ett numer nedlagt mindre sågverk. Tälle trafikplats har delvis fragmenterat landskapet vid Bergslagsdiagonalen. Kulturmiljön ligger i övergången mellan skog samt jordbruksmark. Inslaget av fossil åker är påtagligt, främst genom röjningsrösen. Gränsen mellan Hardemo och Hallsbergs socknar är i anslutning till befintlig järnväg delvis markerad med vall och stenmur i terrängen. Det historiska kartmaterialet visar på flera bebyggelselägen kring Hult. I första hand ska områ-

Blästbruk

Järnframställning via blästbruk bedrevs redan under bronsåldern och fortsatte långt fram i historisk tid (mitten av 1800-talet) parallellt med masugnarna. Blästugnarna var meterhöga konstruktioner som gav ett ”direkt” smidbart järn. Föroreningar i form av slagg måste dock avlägsnas efter att järnklumpen (luppen) tagits ut ur ugnen. Som råvara användes vanligen myrsmalm och rödjord, som efter rostning placerades i ugnen tillsammans med träkol. Det senare vanligen producerat i en kolningsgrop.

det ses med perspektiv på historisk tid, men också in i järnålder genom förhistoriska gravar. Järnproduktion genom blästbruk visar också på förhistorisk tid. Hult är i gamla ortnamn troligen en kulturlandskaps-term som syftar på hävdad och ekonomiskt nyttjad lövskog, kanske snarast lövtäktlokal.

Kulturhistoriskt värdefulla byggnader/miljöer enligt kommunala och regionala inventeringar/program

I "Värdefulla bebyggelsemiljöer i Hallsbergs tätort"

- Ett flertal byggnader, bland annat Omformarstationen (nummer 17d) samt byggnadsminnena Hallsbergs järnvägsstation med restaurang (nummer 24 [byggnadsminne Örebro län] och nummer 20a [lokalt]) och Bergööska huset (nummer 2 [byggnadsminne Örebro län] och nummer 20d [lokalt])

Berörda utredningsalternativ: 0, 1, 2, 3 och 4

Utpekad kulturmiljö i miljökonsekvensbeskrivningen

- Hult, Getabrotorp och Tälle (Nollalternativ och UA2–4), högt värde för kulturmiljön

Hult, Getabrotorp och Tälle		Kommentarer
Bruksvärde	X	Delvis aktivt lantbruk, bebodda fastigheter och betydelse för friluftslivet
Kunskapsvärde	X	Tidsdjup, främst relaterat till bosättning och jordbruk
Upplevelsevärde	X	Delvis lättillgänglig kulturmiljö med tydliga lämningar efter äldre tiders jordbruk

Långängen och Falla

Området bildar den sydöstra delen av Hallsbergs tätort och är delvis åtskild från den senare av ett jordbrukslandskap, men det finns också skogsterräng.

Kulturhistoriskt värde. Området har värde för kulturmiljön.

Sammanfattning. Ett område med det kulturhistoriska värdet kopplat till den bebyggda miljön.

Bebyggelse och markanvändning

På ömse sidor om järnvägsspåret Hallsberg – Mjölby finns bebyggelse. Långängen på den västra sidan och Falla på den östra. Här har bebyggelsen anpassats till järnvägen, vars barriäreffekt därmed nedtonats.

Långängen är ett egnahems- och villaområde. Det började uppföras mot slutet

av 1800-talet längs Långängsvägen. Det finns många byggnader från 1920- och 1930-talen samt villor från 1960-talet och framåt i områdets utkant. I "Värdefulla bebyggelsemiljöer i Hallsbergs tätort" har Långängsvägen bedömts ha lokalt kulturhistoriskt intresse eftersom den speglar småhusutvecklingen i Hallsberg. Ett par av byggnaderna i området har särskilt uppmärksammats; en av de äldre villorna samt Långängens gård med manbyggnad från 1900-talets början. Strax söder om Långängsområdet finns ett par gårdar, delvis med äldre byggnader.

Falla utgörs av modernare villabebyggelse. Närmast järnvägsspåret finns längs Dalvägen ett enhetligt område med småhus i tegel från omkring år 1960. På grund av sin låga ålder har de emellertid inte värderats i inventeringen.

Utmed landsvägen mot Tisarbaden och Åsbro ligger en rad förhållandevis enhetliga villor av egnahemstyp från cirka 1910- och 1920-talen.

Kulturlämningar

Mycket sparsamt med kulturlämningar. I den södra delen finns rester av ett sågverk.

Kulturhistoriskt värdefulla byggnader/miljöer enligt kommunala och regionala inventeringar/program

I "Värdefulla bebyggelsemiljöer i Hallsbergs tätort"

- Långängsvägen samt Långängens gård (nummer 1)

Berört utredningsalternativ: 0

Utpekad kulturmiljö i miljökonsekvensbeskrivningen: –

Utmed landsvägen mot Tisarbaden och Åsbro ligger en rad förhållandevis enhetliga villor av egnahemstyp från cirka 1910- och 1920-talen.

Foto: Estrid Esbjörnson.

Östansjö

Området omfattar östra delen av Östansjö samhälle samt sträckan österut mot Bergslagsdiagonalen. Terrängen utanför samhället är mestadels skogbeväxt samt ställvis kraftigt kuperad.

Kulturhistoriskt värde. Området har *värde för kulturmiljön*, dock *högt värde* för den bebyggda miljön.

Sammanfattning. Östansjö är ett stationssamhälle med – inom studerat område – bebyggelse från senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet. I övrigt finns i samhället bebyggelse från hela 1900-talet, bland annat villor.

Bebyggelse och markanvändning

Östansjö är ett stationssamhälle vid Västra stambanan. Den viktigaste näringsverksamheten i trakten var tidigare skotillverkning. Bebyggelsen i Östan-

sjö består dels av äldre byggnader från senare delen av 1800-talet och 1900-talets första decennier, dels yngre blandad bebyggelse från 1900-talet, huvudsakligen villor, längre söderut i samhället (utanför studerat område).

Innan Västra stambanan byggdes fanns fem gårdar i området: Breslätt, Gatugårda, Laggartorp, Tystinge och Östansjö. Namnet på den senare gården samt orten kommer av läget öster om Bäcksjön, tidigare benämnd *Östersjön*. Tätorten utvecklades efterhand när järnvägen etablerats, dock inte i någon större omfattning förrän under 1900-talet (Hallsbergs kommun 2004:205ff).

Invid landsvägen, en tidigare sträckning av Europaväg 3, och järnvägsspåren finns ett äldre bebyggelsecentrum vid Laggartorp i samhällets västra del, där den första stationen uppfördes och ett något yngre centrum från 1900-talets första decennier i östra de-

Kulturmiljön Perstorp. Mest framträdande av bebyggelsen är en traditionellt utformad timrad, vinkelbyggd enkelstuga från 1800-talet, till vilket hör en äldre vinkelbyggd ladugård. På gårdsplanen är också en modern villa uppförd. Foto: Olof Pettersson.

len, dit den nu rivna stationen då flyttades. Av stationsbebyggelsen återstår stinsbostaden. Dessa två områden är utpekade i ”Värdefulla kulturmiljöer i Hallsbergs kommun”, ”Laggartorp” i västra delen (ligger utanför det aktuella avsnittet) och ”Östansjö centrum” i samhällets östra del.

Vid Perstorp samt sträckan in mot Östansjö utmed före detta Europaväg 3 finns äldre gårds- och torpliknande bebyggelse, omväxlande med modernare villor, särskilt i en rad på norra sidan. Byggnaderna är ett bra exempel på en ännu bebodd utkantsbebyggelse längs en äldre landsväg. Till den senare hör en milstolpe. Det som är mest framträdande är en traditionellt utformad timrad, vinkelbyggd enkelstuga från 1800-talet med äldre vinkelbyggd ladugård. Fram till bebyggelsen leder en allé. På gårdsplanen är en modern villa uppförd.

Handberga är en av Länsstyrelsen i Örebro län utpekad ängs- och hagmark med höga naturvärden som tangeras marginellt. Området rymmer spår av äldre jordbruk. Gårdsbebyggelsen präglas delvis av ett äldre byggnadsskick och har kulturhistoriskt värde.

Det är inte bara järnvägen och landsvägen som skär genom området utan även ett flertal större kraftledningar. De senare är speciellt framträdande i avsnittet kring Perstorp och Sumpen där det också finns andra stora anläggningar för kraftförsörjning.

Kulturlämningar

Det är sparsamt med kulturlämningar och de som finns representerar främst historisk tid. Ett äldre jordbrukslandskap är synligt bland annat i anslutning till Östansjö samt vid Handberga. För bergsbruket kan Östanfalla gruvor nämnas, kalk- och skifferbrott. Mellan Perstorp och Sumpen har det funnits en avrättningsplats, idag är den till stora delar skogbeväxt. Utmed den tidigare Europavägen står några milstolpar. Lämningar efter bebyggelse finns på ett par platser.

Kulturhistoriskt värdefulla byggnader/miljöer enligt kommunala och regionala inventeringar/program

I ”Värdefulla kulturmiljöer i Hallsbergs kommun”

- Östansjö centrum (nummer 39b)
- Laggartorp (nummer 39a, utanför berört område)

Berörda utredningsalternativ: 1, 2 och 4

Utpekade kulturmiljöer i miljökonsekvensbeskrivningen

- Hult, Getabro och Tälle (Nollalternativ och UA2–4), högt värde för kulturmiljön, se vidare under Hallsberg
- Perstorp (UA1), värde för kulturmiljön

Perstorp		Kommentarer
Bruksvärde	X	Bebodda fastigheter
Kunskapsvärde	X	Visst värde som exempel på utkantsbebyggelse längs en äldre landsväg
Upplevelsevärde	–	Påverkas negativt av ett flertal kraftledningar samt närhet till andra anläggningar för kraftförsörjning

Slätt- och skogsområdet närmast söder om Hallsberg

Närmast Hallsberg finns ett öppet och ganska flackt jordbrukslandskap med bland annat Tomta och Skallerud. Ganska snabbt följer övergången till ett i stora delar kuperat skogslandskap som inledningsvis kännetecknas av brant stigande terräng. I den nedre delen ligger strandvallar efter ett av tidigare hav och insjöpräglad område. Terrängen var ganska sank ännu under 1800-talets senare hälft. Det östra järnvägsspåret går delvis i en dalgång mellan Dalabergen och Skallerudbergen. Några kraftledningsstråk passerar i den västra delen av området. Ett stort sår i landskapet är bergtäkten vid Tomta.

Kulturhistoriskt värde. Området har generellt *värde för kulturmiljön*, dock *högt värde* för Tomta.

Sammanfattning. Tomta är en sammansatt miljö med tidsskikt från såväl den historiska som förhistoriska perioden. Till detta ska läggas byn med radbyliknande bebyggelse från senare delen av 1800-talet.

Bebyggelse och markanvändning

På den flacka slätten söder om Hallsberg finns äldre jordbruksbebyggelse, delvis med äldre byggnader. Området avgränsas söderut av den markanta förkastningsbrant som utgör övergången mellan Närkeslätten och länets södra skogsbygd. Bergshanteringen har betydelse för området genom bergtäkten i Tomta. Täkten är som ett fult sår i landskapet och allt eftersom den utvidgas ges landskapet en förändrad karaktär när stora skogspartier försvinner och ersätts av ett tomrum avgränsat med lodräta bergväggar.

I områdets västra del ligger byn Tomta med radbyliknande bebyggelse från 1800-talets senare del – byn är ditflyttad i samband med laga skiftet år 1840 – samt norr därom Tomta gård med manbyggnad i jugendstil från år 1915. I ”Värdefulla kulturmiljöer i Hallsbergs kommun” har ett större område utpekats vid Tomta som en miljö med mycket högt kulturhistoriskt värde. Förutom bymiljön innehåller området omgivande jordbrukslandskap, där delar avsatts som naturreservat (Tomta Hagar), en äldre kvarnmiljö (Dala kvarn) samt olika fornlämningar. Tomta fungerade under en period med början på 1850-talet som marknadsplats (Samzelius 1961:200f).

Tomta gård med manbyggnad i jugendstil från år 1915. Foto: Estrid Esbjörnson.

Tomta (in Tompta 1525?) är ett intressant namn. Bebyggelsen Tomta är av allt att döma relativt ung; äldre källor visar att gården under 1500-talet ännu inte var skattlagd. Namnet *Tomta* är dock av högre ålder. Det är ursprungligen ett pluralt ägonamn som innehåller ordet tomt i betydelsen "ödetomt", "plats för övergiven bebyggelse".

Sett i ett lite större perspektiv kännetecknas hela slättområdet mellan Hallsbergs samhälle och förkastningsbranten i söder av ett förhållandevis ungt, vikingatida och medeltida namnskick: Rösätter, Tomta, Skallerud, Vibytorp och kanske även Falla (till fall "fälld skog"). Samtidigt indikerar Tomta förekomsten av äldre bebyggelse lämningar. Det kan möjligen vara så att ortnamnen här antyder ett område med övergiven (äldre) järnåldersbebyggelse som återkoloniserats under vikingatid och medeltid.

Kulturlämningar

Ett nu övergivet jordbrukslandskap från i första hand historisk tid kan ses i skogsområdet och då företrädesvis vid Tomta. Kolbottnar vittnar om milkolning. Enstaka platser med rester av torp och mindre gårdar visar på att skogsområdet då liksom nu inte nyttjats för bosättning i någon större utsträckning. Fångstgropar visar att man försökt hålla rovdjur borta. Fornborgen vid Tomta säger oss att platsen haft en funktion som tillflyktsort främst under förhistorisk tid och då delvis legat perifert. En grav från bronsåldern/järnåldern stärker tidsdjupet.

Kulturhistoriskt värdefulla byggnader/miljöer enligt kommunala och regionala inventeringar/program

I "Värdefulla kulturmiljöer i Hallsbergs kommun"

- Tomta med odlingslandskap, naturreservat, bymiljö, kvarnmiljö och fornlämningsmiljö (nummer 6)

Berört utredningsalternativ: 0

Utpekad kulturmiljö

i miljökonsekvensbeskrivningen: –

Kulturmiljön Lindhult. En del av det öppna landskapet. Foto: Olof Pettersson.

Skogsområdet söder om Östansjö och väster om Bergslagsdiagonalen

Området sträcker sig från Östansjö över Tripphult till Karintorp och Kull nära Åsbro. Landskapet är nästan helt skogbeväxt och såväl kraftigt kuperat som flackt. Tripphultsmon och Vissbomon täcker stora ytor. Ett småskaligt jordbrukslandskap finns exempelvis vid Kassmyra, Lindhult och Vångerud. Större brukade ytor uppträder först vid Kull, se Å-området. Centralt i området ligger Tripphultssjön med sin badplats. Tripphultsmossen täcker stora ytor och är söderut förbunden med Bladsjön genom Tripphultsbäcken. Mossen ska tidigare ha nyttjats som vattenmagasin och haft fördämningsanordningar, indirekt med koppling mot hyttan i Västra Å. Breslättsåsen och Tystingeberget, söder om Östansjö, är exempel på områden av betydelse för friluftslivet, liksom Tripphultsmon och Vissbomon. Genom landskapet löper några större kraftledning.

Kulturarhistoriskt värde. Området har *värde för kulturmiljön*, dock *högt värde* för Vångerud och Lindhult genom ett tidsdjup relaterat till äldre tiders jordbruk. Även Finnakällorna har *högt värde* som lokal traditionsbärare.

Sammanfattning. Ett skogslandskap med en för de flesta avsnitt sparsam kulturmiljö från historisk tid. Framträdande är tidigare jordbrukslandskap, förmodligen med flera tidsskikt. Järn har producerats här under äldre järnålder. Områdets främsta traditionsbärare är Finnakällorna.

Bebyggelse och markanvändning

Bebyggelsen är gles med enstaka äldre gårdar och torp som delvis är ombyggda. Anläggningar tillhörande en ridskola finns i Lindhult. Några byggnader, till exempel torpbebyggelse från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, har visst kulturhistoriskt värde.

I den nordvästra delen, vid Breslätt, Lindhult och Vångerud, finns rester av ett jordbrukslandskap med flera tidsskikt, fortfarande delvis brukat. Breslättsåsen, en tidigare betad svalggrusrygg, har stort värde som strövområde för Östansjö. Här ansluter också ett av Hallsbergs kommun utpekat kulturlandskap, Tystinge–Skrubby, som vittnar om en lång tids markanvändning. Det öppna jordbrukslandskapet, ”där åkrarna mjukt följer de oregelbundna lutningarna från förkastningen, har dessutom ett stort värde för landskapsbilden” (Hallsbergs kommun 2004:184).

Vångerud har högt värde för kulturmiljön genom ett småskaligt och delvis ännu brukat jordbrukslandskap, huvudsakligen betesmark, samt tillhörande bebyggelse. Terrängen är delvis kraftigt kuperad och rymmer bland annat röjningsrösen. Bebyggelsen utgörs av ett boningshus från omkring 1920-talet och en modernare villa från 1900-talets senaste decennier samt ett par äldre timrade/panelade ekonomibyggnader. Högtorp består bland annat av ett ombyggt torp från omkring år 1900, en modernare villa från 1900-talets senaste decennier samt några ekonomibyggnader. Nybygget är en mindre fastighet med bland annat ett falurött boningshus av egnahemstyp från cirka 1920–1930-talen. Den äldsta urkunden för Vångerud går tillbaka till år 1600 och vång kan syfta på brukad mark. En annan tolkning är vånge, den av folk och vargar omringade platsen vid skallgång.

Lindhult har högt värde för kulturmiljön genom ett småskaligt och delvis ännu brukat jordbrukslandskap som delvis är lättillgängligt för besökare. Bebyggelsen domineras av de moderna anläggningarna till en ridskola, men det finns också ett par äldre timrade ekonomibyggnader. Röjningsrösen utgör ett påtagligt inslag i området. Till miljön hör också lämningarna av det närbelägna Lindtorp. En annan bebyggd enhet var Hackefallet, sydsydöst om Lindhult, men den ligger utanför skräfferat område. Häradskartan från 1800-talets andra hälft visar på ett betydligt mer öppet och odlat landskap än vad som syns idag. Lindhult rymmer ett av Örebro läns största bestånd av lindar och ortnamnet knyter förmodligen an till detta. Hult är i gamla ortnamn troligen en kulturlandskapsterm som syftar på hävdad och ekonomiskt nyttjad lövskog, kanske snarast lövtäktlokaler.

Ortnamnet *Kassmyra* skulle kunna uttolkas som myrängarna vid svedjelandet. Det är förknippat med den på 1600-talet berömda och skicklige bössmeden Per Gustafsson som arbetade åt Örebro gevärsfaktori. Han var mantalsskriven i Kassmyra under 1600-talets senare del (1659–1685) (Sahlström 1936:352ff).

Kulturlämningar

Området har en typisk skogsbygdskaraktär vad gäller kulturlämningar. I första hand rör det sig om historisk tid men även inslag från järnålderns landskap. Den för allmänheten mest kända miljön från området är förmodligen Finnakällorna, en plats med tradition som ligger vid Finnaabäcken. De tre, ursprungligen fyra, Finnakällorna har många traditioner och sägner knutna till sig. De kan spåras åtminstone till 1600-talet och är skyddade dels som fornlämning, dels som

naturminne. Mindre känd är förmodligen Kvickens eller Gubbens håla, på Bållby ägor, som fått namn genom att kyrktjuven Kvicken haft det som gömställe.

Lämningar efter torp och mindre gårdar visar sig som husgrunder samt ofta med tidigare röjda och odlade/betade ytor i anslutning. De finns främst noterade i den mellersta och södra delen av området. Fossil åker har på flera platser en betydande utbredning och är idag delvis skogbeväxta. En plats som bebotts var Rödjan, övergivet i början av 1920-talet. Fångstgropar har säkert gjort sitt till för att vargen kunde hållas på avstånd. Bergsbruket avspeglas genom kolbottnar och förekommer främst i den södra delen, exempelvis utmed Tripphultsbäcken. På Hardemo häradsallmänning vet vi utifrån arkeologisk undersökning att det producerats järn i blästugnar under äldre järnålder. I Havragårdsbergen har sten, exempelvis kvarnstenar, brutits och det avtecknas genom små och grunda stenbrott (Ekholm & Hallin 1980:89).

Kulturhistoriskt värdefulla byggnader/miljöer enligt kommunala och regionala inventeringar/program

I "Värdefulla kulturmiljöer i Hallsbergs kommun"

- Finnakällorna; Ögonakällan och Finnakällan, plats med tradition (nummer 31)
- Tystinge–Skrubby, odlingslandskap (nummer 33a)

Berörda utredningsalternativ: 1, 2 och 4

Utpekade kulturmiljöer i miljökonsekvensbeskrivningen

- Hult, Getabrotorp och Tälle (Nollalternativ och UA2–4), **högt värde för kulturmiljön**, se vidare under Hallsberg
- Vångerud (UA1), **högt värde för kulturmiljön**
- Lindhult (UA1), **högt värde för kulturmiljön**

Vångerud		Kommentarer
Bruksvärde	X	Bebodda fastigheter och delvis aktivt lantbruk
Kunskapsvärde	X	Tidsdjup relaterat till äldre tiders jordbruk
Upplevelsevärde	X	Småskaligt jordbrukslandskap som delvis hålls öppet genom djurhållning

Lindhult		Kommentarer
Bruksvärde	X	Ridskola som utnyttjar delar av landskapet för bete
Kunskapsvärde	X	Tidsdjup relaterat till äldre tiders jordbruk
Upplevelsevärde	X	Lättillgängliga partier med tydliga spår av äldre tiders jordbruk, delvis med tillhörande rester av bebyggelse

Skogsområdet söder om Hallsberg och öster om Bergslagsdiagonalen

Området sträcker sig från Getabrotorp och Älgevad via Blåberga, Klevet, Römossen och Vissbomon till Vissboda. Landskapet kännetecknas av skogbeväst terräng som är kraftigt kuperad i stora delar, bland annat Getrikebergen och Klevsbergen. Det finns också flackare avsnitt, exempelvis Tripphultsmon och Vissbomon med sin tallskog. Vissbodasjöns norra del hamnar inom området. Ett småskaligt jordbrukslandskap finns insprängt i den mellersta delen och då främst vid Blåberga. Ett större kraftledningsstråk passerar i nord-sydlig riktning och ett flertal större dagbrott/täkter (grus och sten) finns i området. Mossmarkerna är omfattande och exempelvis Römossen är präglad av torvbrytning.

Kulturhistoriskt värde. Området har *värde för kulturmiljön*.

Sammanfattning. Området utgör ett skogslandskap med en för de flesta avsnitt sparsam kulturmiljö från historisk tid. Framträdande är ett tidigare jordbrukslandskap, förmodligen med flera tidsskikt, där delar kan tillhöra ett järnålderslandskap som vi ser genom gravar. Områdets främsta lokala traditionsbärare är Blåberga avrättningsplats.

Bebyggelse och markanvändning

Området är skogsdominerat och har gles bebyggelse. Det finns ett delvis uppodlat stråk med bebyggelse – från Blåberga i väster via Römossen till Tången – som innehåller flera äldre, mindre gårdar och torp av kulturhistoriskt värde. Längs järnvägsspåret i detta område finns på ömse sidor långsgående stenmurar. I Knottebo, en dryg kilometer norr om Åsbro, ligger en av Svenska Kraftnät driven kursgård med barackliknande byggnader från senare delen av 1900-talet. I direkt anslutning finns ett omfattande övningsområde där landskapet är sönderstyckat av kraftledning- ar, vägar och andra anläggningar. Västerut, närmare Bergslagsdiagonalen, ligger en motorbana. Landskapet är på många platser kraftigt förändrat genom täktverksamhet under modern tid, delvis ännu i bruk. Området har stor betydelse för friluftslivet.

Kulturlämningar

Området har en typisk skogsbygdskaraktär vad gäller kulturlämningar. I första hand rör det sig om historisk tid men också järnålderns landskap. Den för allmänheten mest kända miljön från området är förmodligen Kumla härads avrättningsplats på Blåbergamon.

Kumla härads avrättningsplats på Blåbergamon. Foto: Olof Pettersson.

bergamon. Anna-Lisa Andersdotter från Mörtsjön var den sist avrättade, 30 oktober år 1858. Avrättningsplatsen framhålls av Hallsbergs kommun som ”en kulturmiljö av högt kulturhistoriskt värde” (Hallsbergs kommun 2004:78f).

Ett äldre, nu övergivet, jordbrukslandskap finns bland annat i områdets nordvästra del (Hult, Getabrotorp och Tälle). Tillsammans med rester av bebyggelse från torp och mindre gårdar som förekommer spritt över hela området, visar det på att trakten tidigare varit betydligt mer befolkad än nu, men ändå av gles karaktär. Ett exempel är Tunstorp vid Tälle bergtäkt i Getrikebergen, ett annat Åspedalen. Vid det senare syns det äldre skogsbruket genom produktionsplatser för tjära och träkol. Järnproduktion via blästbruk kan antyda ett förhistoriskt skede. Nära Bergslagsdiagonalen finns de tidigare bebyggda enheterna vid Tavlan. De har rötterna åtminstone i 1800-talet och vittnar om ett landskap med små brukningsenheter. På Svenska Kraftnäts övningsområde ligger en bebodd torpmiljö, Sörbo, som har ett bebyggelsehistoriskt värde. Namnmässigt kan den kopplas till de närbelägna Österbo och Västerbo, samt det knappt en kilometer norrut (nordnordväst) belägna Norrbo, av vilka det bara återstår lämningar efter bebyggelsen. De tre senare har åtminstone sina rötter i tidigt 1800-tal.

Bergsbruket gör sig påmint bland annat genom gruvor, exempelvis vid Blåberga, och kolbottnar. De senare förekommer i riklig mängd söder om Blåberga. Vid Tälle bergtäkt i Getrikebergen pågår periodvis brytning.

Järnålderns landskap påvisas utifrån gravar väster om Vissbodasjön samt vid kulturmiljön Hult, Getabrotorp och Tälle. Det senare området rymmer även röjningsrösen som delvis troligen kan föras till förhistorisk tid.

Hässje högar, strax öster om Bergslagsdiagonalen och nära Åsbro, är en naturbildning i form av en grusås som enligt traditionen betraktas som en befästning och plats för slag mellan lokala kungar.

Kulturhistoriskt värdefulla byggnader/miljöer enligt kommunala och regionala inventeringar/program

I ”Värdefulla kulturmiljöer i Hallsbergs kommun”

- Blåberga avrättningsplats, plats med tradition (nummer 10)

Berörda utredningsalternativ: 0, 2, 3 och 4

Utpekad kulturmiljö i miljökonsekvensbeskrivningen

- Hult, Getabrotorp och Tälle (Nollalternativ och UA2–4), högt värde för kulturmiljön, se vidare under Hallsberg

Tisarbaden

Tisarbaden ligger i ett delvis kuperat skogslandskap i anslutning till sjön Tisaren.

Kulturhistoriskt värde. Området har *högt värde för kulturmiljön*.

Sammanfattning. Värdet är kopplat till den bebyggda miljön som består av ett område med fritidsbebyggelse som var vanlig i det tidiga Folkhemsverige.

Sommarstuga vid Tisarbaden. Foto: Estrid Esbjörnson.

Bebyggelse och markanvändning

Tisarbaden är ett kulturhistoriskt värdefullt område med fritidsbebyggelse från decennierna kring 1900-talets mitt. Här finns många mindre sommarstugor av en typ som var vanlig i det tidiga Folkhemsverige. I takt med att levnadsstandarden ökat i landet har även storleken på sommarstugor ökat, vilket inte avspeglas i detta område annat än i mindre omfattning. Tisarbaden har haft hållplats vid järnvägen.

Kulturlämningar

Mycket sparsamt med kulturlämningar, här i form av enstaka bebyggelselämningar från efterreformatorisk tid.

Berört utredningsalternativ: 0

Utpekad kulturmiljö i miljökonsekvensbeskrivningen: –

Å-området

Kring Å och Kull finns ett flackt och svagt kuperat jordbrukslandskap som i sin södra del har ett vattensystem som via Bladsjön förbinder sjöarna Tibon och Tisaren. Öppen mark finns också delvis kring Åsbrohemmet samt i anslutning mot Karintorp. I övrigt dominerar skogbeväxt terräng, ställvis kraftigt kuperad i den södra delen. Som gräns österut fungerar Bergslagsdiagonalen. Genom landskapet löper flera större kraftledningsstråk.

Kulturhistoriskt värde. Området har *högt värde för kulturmiljön* genom sin sammansatta karaktär.

Sammanfattning. Ett område präglad av den tidigare behandlingsanstalten Åsbrohemmet med rötterna i tidigt 1900-tal. Lämningarna efter Västra Å hytta stärker områdets historiska prägel.

Bebyggelse och markanvändning

Å-området präglas av olika byggnader som hört till Åsbrohemmet, nedlagt på 1990-talet. Den dominerande byggnaden i den stora anläggningen är ett stort tegelhus, uppfört år 1901 som fattiggård (arkitekt

Magnus Dahlander, Örebro) och som år 1933 blev alkoholistanstalt. Den kulturhistoriskt intressanta huvudbyggnaden är tillbyggd och förändrad. Området har ett vård- och socialhistoriskt värde. I närmiljön finns flera olika bostadshus för personal och patienter, uppförda under 1930- till 1960-talen, verkstäder av olika slag, lantbruksbyggnader samt några äldre bostadshus och ekonomibyggnader från de gårdar som låg på platsen innan fattiggården byggdes.

Kull är en tidigare bergsmansgård med gulmålad panelklädd manbyggnad, uppskattningsvis från 1800-talets början, samt tillhörande ekonomibyggnader av skiftande ålder. Kull utgjorde en del av Åsbrohemmet under perioden 1939–1985.

Vid Bladsjöns östra utlopp ligger Västra Å som har högt värde för kulturmiljön. Här finns en vitputsad kvarnbyggnad på hög naturstensgrund samt ett vinkelbyggt falurött bostadshus i två våningar från

Till höger: Kulturmiljön Västra Å. Vid Bladsjöns östra utlopp ligger en vitputsad kvarnbyggnad på hög naturstensgrund.
Foto: Estrid Esbjörnson.

Nedan: Vid Bladsjöns östra del finns, längs den norra stranden, bland annat mindre sommarstugor från 1900-talets mitt och senare del. Bladsjöns norra strand bör ha erbjudit goda betingelser för bosättningar redan under förhistorisk tid.
Foto: Olof Pettersson.

